

**SOVYETLEŞME DÖNEMİNDE AZERBAIJAN'IN TARİHİ
ARAZİLERİNİN YİTİRİLMESİ: ZANGEZUR**

İbrahimova GÜLZAR*
Vagif VALİZADE**

ÖZET

Makale, Sovyetler Birliği'nin kurulmasından sonra Azerbaycan'da sınır ve arazi değişikliklerini inceler. Sovyetleşmenin ilk yıllarında Ermenistan hâkimiyetini asılsız toprak münakaşalarına sevk eden motifler analiz edilir. Arşiv malzemelerine istinaden XX. yüzyılın 20. yıllarında Azerbaycan'ın komşuları tarafından asılsız toprak iddialarına maruz kaldığı anlatılmaktadır. Bölgelerin Sovyetleşmesinin ilk yıllarında Azerbaycan'dan arazilerin koparılması Merkez'in Doğu politikasının bir parçası olduğu sonucuna varılmıştır. Ermenistan'ın konumunu güçlendirmek ekonomik, politik ve ideolojik sebeplere ek olarak, Türkiye-Azerbaycan yakınlaşmasının önlenmesi de dikkate alındı. Azerbaycan'ın o dönemki siyasilerinin bile karmaşık siyasi ortamda ve çelişkili çatışmalar sırasında gösterdikleri direnç yeterli değildi.

1921'de Batı Zangezur Kazası'nın işgalinden sonra, Merkez'in desteğiyle, stratejik öneme sahip olan Azerbaycan'ın diğer bölgeleri hakkında da Ermeniler asılsız iddialarda bulundular. Zangezur'u Ermenistan'a dönüştürme girişimi, ESSR yetkililerinin çabalarının sonucu, 1992-1993'te Doğu Zangezur'un işgali ile sonuçlandı.

Yeni kurulan Sovyet toplumunda, ulusal kültürler, ulusal diller, vb. ulusal sorunların çözümünde kalkınma eksiklikleri gibi ciddi hatalar vardı. Milliyetçi tezahürlere karşı tutarlı bir mücadele yoktu ve bazen bu teşvik de edilirdi. Halklar, etnik özellikleri dikkate alınmadan kendi asli yerleşim yerlerinden sürüldüler, etnik temizliğe maruz kaldılar. Birçok parti, devlet adamı ve milli aydınlar takip ediliyordu. Doğal olarak, bu faktörler 70 yıl sonra Sovyetler Birliği'nin çöküşünde de rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Sovyetleşme, Bölge, Güney Kafkasya, Azerbaycan, Ermenistan, Zangezur, Nahçıvan, Dağlık Karabağ

LOSS OF HISTORICAL LANDS OF AZERBAIJAN DURING THE SOVIET ERA: ZANGEZUR

ABSTRACT

The article examines the main frontier and territory changes in Azerbaijan after the creation of the Soviet Union. In the early years of the Soviet Union, the motives of the Armenian leadership to groundless territorial conflicts were analyzed. According to archival materials, in the determination of the boundaries between the two Soviet republics in the 20th century of the 20th century, the aggression of Armenia by Azerbaijan was aggravated by the aggravation of the borders and the disputed territories of Azerbaijan that they were exposed to groundless ground allegations.

It is concluded that the withdrawal of territories from the early years of Sovietization was the result of purposeful policy as part of the Eastern policy of the Center. In addition to the economic, political and ideological motives, the Turkish-Azerbaijani rapprochement and, for this purpose, strengthening and defending Armenia's position was a necessary reason for the Center. Although the current state and political figures of Azerbaijan tried to make the right choice in complicated, challenging and contradictory political confrontations, it was not enough that the planned occupation of the planned territories for several decades still could not be demonstrated.

It is shown that after the occupation of Western Zangezur in 1921, the ESSR authorities continued their attempts to deport Eastern Zangezur through Azerbaijan, and this process resulted in the occupation of eastern Zangezur in 1992-1993 by the Armenians. However, with the support of the center, the elimination of fertile and productive lands economically and strategically important from Azerbaijan was not restricted to Zangezur territories but to other Armenians, with groundless allegations. That is, the occupation continues. In the newly emerging Soviet society, national cultures, national languages, and so on in economic, social and spiritual

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümü, Siyasi bilimler doktoru, profesör.

** Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi.

progress. There are many mistakes and mistakes in development, serious mistakes and shifts in the solution of national problems, consistent struggle against nationalist manifestations, and sometimes they are promoted, peoples are subjected to repression, relocated from their traditional habitat, their ethnicity is ignored; many parties, state figures and national intellectuals were being persecuted. Naturally, these factors prevail over 70 years after the collapse of the Soviet Union.

Key Words: Sovietization, Territory, South Caucasus, Azerbaijan, Armenia, Zangezur, Nakhchivan, Nagorno-Karabakh

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin kurulduğu günden beri Azerbaycan topraklarının geleceği hakkında Ermenistan ile yapılan görüşmelerin sonucu olarak Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü ihlal eden ikinci anlaşma, 28 Ekim 1920'de imzalandı.

15 Ekim 1920'de RKP MK'nın Kafkasya Bürosu Yönetim Kurulu, Gürcistan ve Ermenistan'a karşı barış politikası yürütmenin gerekliliğini bir kez daha ileri sürdü (RDSSTA, f.64, s.1, i.1, v.30 ark.). N. Nerimanov, V.İ.Lenine gönderdiği mektubunda buna temas eder.

"... Merkezden her gün temsilciler gelip ellerinde olan mandalara göre şu veya bu sebeple tanınmış halk komissarına uymak konusunda bize talimat verirler. Sevgili Vladimir Ilyiç, "Bağımsız Azerbaycan" dilinizden gelmedi mi? Buna dayanarak, Musavat'ın yaramazlıklarını yok edebiliriz. Şimdi durum böyle bir tabloya kavuşuyor: Denik'i her zaman koruyan Ermenistan bağımsızlığını kazanmış ve dahası Azerbaycan topraklarını ele geçirmiştir. Şu ana kadar ikili siyaset sürdüren Gürcistan, bağımsızlığını kazanmıştır. Üç cumhuriyetten ilki olarak Sovyet Rusya koynuna atılmış Azerbaycan ise hem arazisini hem de bağımsızlığını kaybetmiştir..." (Nerimanov, 1992:62)

28 Ekim 1920 tarihli anlaşma uyarınca Ermenistan, Zangezur ve Nahçıvan'ı almakla Karabağ'dan vazgeçmiş idi, ayrıca bunun karşılığında ona 2,5 milyon altın ruble borç verilmesi kararlaştırılmıştı (Документы внешней политики СССР, 1958:728).

Fakat 17 maddeden oluşan şu anlaşmanın metni hiç de bu bilgilere uymaz. Öyle ki, 1. Maddedeki;

"...RSFSR, Türk Ermenistan'ı vilayetlerinin Ermenistan Cumhuriyeti'ne birleştirilmesinin adil olduğunu kabul eder ve Ermenistan'ın çeşitli alanlarını ve kısımlarını fiilen birleştirmek için müttefik devletler üzerinde dostane bir etki yaratmaya hazırdır."

ifadeleri, bu "dostluk etkisi" nin görünmeyen taraflarında askeri güç, kısımlar, yeni çatışma noktaları oluşturarak sivil halkı katletmek gibi zorlama faktörleri ile tehditler içerir-İ.G..

Azerbaycan'ın artık RSFSR-in bir parçası olarak gösterildiği 3. maddede ise

"Ermenistan Cumhuriyeti ile RSFSR-in içerisine giren Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin devlet sınırı, Ermenistan ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti temsilcilerinin temsil edildiği ve RSFSR-in de iştiraki ile düzenlenecek konferansta kesinleşecektir. 4'üncü maddeye göre "Rusya, eski Rusya İmparatorluğu'nun sınırlarına dahil olan bu quberniyaları¹ hiçbir tartışmaya mahal vermeden Ermenistan devletinin toprakları olarak tanıyor: Kars, Erivan, ayrıca Nahçıvan kazasının dışında, Kervansaray ve Dilican şehirleri ile birlikte Yelizavetpol kuberniyası, Kazak kazasının güney bölümü. Ermenistan ve Azerbaycan arasında tartışmalı araziler olan Karabağ, Zangezur, Nahçıvan kazalarının mensubiyeti anlaşmaların dışında doğrudan referandumla belirlenir".

Ve tabi ki, (15) maddenin biri de Azerbaycan petrolünün Ermenistan'a nakledilmesine aitti (Проект мирного договора между РСФСР и Республикой Арменией: 2002).

¹ Kuberniya-bir kaç kazanı kendinde birleştiren idari-arazi bölge birimi 1708 yılında kurulmuş ve 1917'ye kadar çalıştırılmıştır.

Kanaatimizce, bu anlaşmanın belirtilen bentleri, imparatorluk politikasında Ermeni tutumunu açıkça desteklediği için izaha ihtiyaç duyulmamıştır.

Leqran, 1 Kasım 1920'de Çiçerin'e çektiği telgrafında "*Bizim razılaşmamızı makul kabul edilebilir ve bu Antantanın Ermenistan'ı kendi silahna çevirmek girişimlerini sarsmakta gerçek fırsatlar açıyor.*" (Галоян, 1977:61), şeklinde yazmaktadır.

Sovyet Rusya ve Taşnak Ermenistanı arasında bu anlaşmanın yapılması AKP MK Politbüro Stalin ve Orconikidzenin katılımı ile 4 Kasım 1920'de AKP MK'nın RKP MK Qafqz Bürosu ile düzenlediği ortak oturumdaki tutanağında onaylanır. Erivan'daki görüşmelerde, Legan'ın Ermenistan'daki durum hakkındaki raporu duyuldu ve bununla ilgili bir karar alındı. Rusya ile Ermenistan arasında müzakere edilen sözleşmedeki "b" bendi tartışılırken, "*Nahçıvan ve Zangezür'un Ermenistan'a verilmesi önerilen baraj ne siyasi, ne stratejik ilişkilerde karlı değildir ve sadece çaresiz kaldığında uygulanabilir.*" kararı alınmıştı. Nihai kararı Stalin'in RKP (b) Merkez Komite'de konuyla ilgili görüşmelerden sonra açıklanması zorunludur. Bu teklif sadece çaresiz kaldığında gerçekleştirilebilir "Kararın" q bendinde ise Naxçıvan ve Zangezür hakkında Siyasi Büronun fikrinin ilanı Nerimanov'a havale edildi. (ARPIİSPİHDA F.1, siy.1,iş 22: 17, 19; ARPIİ SSA,F.1, s.1, iş.22:20)

Yine Azerbaycan topraklarının Ermenilere verilmesi meselesi Azerbaycanlıların katılımı olmadan çözüldü. RSFSR'nin tavrı, Azerbaycan toprakları konusunda açıktı. Bu Orconikidze'nin sözlerinde şöyle ifade ediliyordu: "*...Bu günkü malum siyasi durumda Ermenistan'ın kullanılması bizim için istisna değil.*" (К истории образования ...,1989:33).

Rusya Azerbaycan'a verdiği sözde bağımsızlığı giderek iptal etmekle birlikte ülkenin toprak bütünlüğüne de kast etmeye devam ediyordu. 9 Kasım 1920'de Bakü'de AKP MK ve Bakı Komitesinin ortak toplantısında - RKP MK Kafkasya Bürosu, Azerbaycan Devrim Komitesi ve Bakü Sovyeti ortak oturumunda İ. Stalin, tartışmalı meselelerin halline ilişkin fikirlerini, "*Eğer Zangezür ve Nahçıvan'ın kime ait olduğunu bilmek istiyorsanız, onları Ermenistan'ın şimdiki hükümetine vermek olmaz, orada Sovyet hükümeti hakim olursa vermek uygun olur.*" (ARPIİSPİHDA: F. 1, siy. 1, i. 14:19) cümleleriyle bildirir.

Yani, Zangezür ve Nahçıvan'ın verilmesi, Sovyetleşmeden önce hazırlanan planın bir parçasıydı, süreç sonrası sadece resmileştirildi. Bu aşamada Azerbaycan topraklarının Ermenilere verilmesi Ermenistan Sovyet hükümeti kurulması için karlı bir uygulama idi. Mevcut siyasi konjonktürde Azerbaycan yalnız bırakılmıştı, Stalin Azerbaycan'ı hiç de bağımsız görmek ve kabul etmek fikrinde değildi ve bunu aynı oturumda açıkça ifade ediyordu: "*Ben Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşıyım, komünistler birbirinden bağımsız olamaz.*" (ARPIİSPİHDA: F. 1, siy. 1, i. 14:16).

1. Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulması ve 30 Kasım 1920'de Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Siyasi ve Örgüt Bürosu'nun ortak toplantısı

Ermenistan'da 29 Kasım 1920'de Sovyet iktidarı kuruldu. 30 Kasım'da, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesinin Siyasi Bürosu'nun toplantısında, Ermenistan'daki Sovyet iktidarının ilanı telgraftan sonra karar verildi:

"a) Sovyet Azerbaycan'ı ile Sovyet Ermenistan'ı arasında sınır yoktur; Zangezür ve Nahçıvan Ermenistan'a verilir;

b) Karabağ'ın dağlık kısmı kendi kaderini tayin hakkına sahiptir;

c) Sovyet Azerbaycan'ı, Sovyet Ermenistan'ı ile sarsılmaz askeri ve ekonomik birliğe sahiptir (özellikle petrol konusu belirtilmelidir). Bu beyannamenin düzenlenmesi Narimanov'a havale edilsin." (ARPIİ SSA, f. 1, s. 1, i. 24: 51arx).

Bu kararın Nerimanov tarafından Bakü Sovyeti toplantısında açıklanması uygun görülür.

Problemin çözümü, İosif Stalin tarafından bildirildiği şekilde gerçekleşmeye başladı. Zira yukarıda bahsedilen "dostluk etkisinin" görünmeyen yönleri, işleyen bir mekanizmaya dönüştürülmüştür. "Ermenistan'ın Sovyetleşmesi Hakkında Ermenistan Devrim Komitesi Telgrafi" Bakü'ye varır varmaz, 30 Kasım 1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti Komünist

Partisi Merkez Komitesi Siyasi ve Örgüt Bürosu ortak bir toplantı düzenler. Toplantıda şöyle bir karar alınır:

- a) ... *Sovyetler ve Devrim Komitesi adına Ermenistan hükümetine beyanname ile müracaat edilsin,*
- b) *Tebrik gönderilsin. Belirtilsin ki Sovyet Azerbaycanı ile Sovyet Ermenistan'ı arasında hiçbir sınır yoktur,*
- c) *Zangezur ve Nahçıvan Ermenistan'a verilecek,*
- d) *Karabağ'ın dağlık bölümüne kendi kaderini tayin hakkı verilir,*
- e) *Sovyet Azerbaycan'ı, Sovyet Ermenistan'ı ile sarsılmaz askeri ve ekonomik birliği kurmaya hazırdır.*" (ARPIİ SSA, f. 1, s. 1, i. 24: v. 51-52).

Takip eden paragraflarda, N. Nerimanov'a bütün bunları açıklamak ve Bakü Konseyi toplantısında duyurmak üzere talimat verildi.

2. 1 Aralık 1920'de Bakü Sovyeti'nin açıklaması

Bu karar üzerine hareket eden Neriman Nerimanov, 1 Aralık 1920'de Bakü Sovyeti'ni, Ermenistan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulması nedeniyle düzenlenen oturumda bir konuşma yaptı. Tarihe "*Nerimanov'un Bildirisi*" olarak giren bu belgede şunlar söyleniyordu:

"Sovyet Azerbaycan'ı, Ermenistan ve Zangezur'da en iyi yoldaşlarımızın - komünistlerin masum kanını dökmüş ve döken Taşnakların hâkimiyetine karşı emekçi Ermeni halkının mücadelesine yardım ederek ilan ediyor ki, bundan böyle hiç bir toprak meselesi yüzyıllardan beri komşu iki halkın:

- Ermenilerin ve Müslümanların kanlarını dökmelerine sebep olamaz;

-Zangezur ve Nahçıvan kazaları Sovyet Ermenistan'ın bölünmez parçasıdır;

-Dağlık Karabağ halkı kendi kaderini tayin hakkına sahipler;

-Zangezur sınırları içinde tüm askeri operasyonlar durdurulacaktır, Sovyet Azerbaycan askerleri buradan çıkarılacaktır." (Коммунист, 1920, 2 декабря; Dekmejian, 1968: 518).

Bolşevik liderlerinin konuşmalarında beyanatla ilgili bildirildi ki, 1 Aralık 1920 tarihinde Sovyet Azerbaycan'ı tartışmalı topraklardan gönüllü olarak vazgeçer ve bildirir ki, Nahçıvan, Zangezur ve Dağlık Karabağ'ı Sovyet Ermenistanı'na verilmiştir. (Образование СССР..., 1949: 159; Из истории гражданской войны в СССР, 1961: 503-505). Orconikidze bu Beyanata "*insanlık tarihinde benzeri olmayan önemli tarihi eylemi*" olarak değerlendirir.

Nazaretyan, "*Bravo Azerbaycanlılar! Ben yarın basında yüksek sesle konuşmaya başlayacağım.*" diyordu (RDSSTA, f.85, s.14, i.37:v.1). İ. Stalin ise bunu şöyle yorumlamıştı: "*1 Aralık'ta Sovyet Azerbaycan'ı tartışmalı vilayetlerden gönüllü olarak vaz geçiyor ve Zangezur, Nahçıvan ve Dağlık Karabağ'ın Sovyet Ermenistanı'na verilmesini ilan ediyor.*" (Musayev, 1996:29).

Gelişmeler 4 Kasım kararı ile tutarsızdı. Zira 30 Kasım'da AKP Siyasi Büro toplantısında (ARPIİ SSA, f. 1, s. 1, i. 24:v.51) Ermenistan'daki Sovyet iktidarının zaferi ve Bakü Sovyeti'nin 1 Aralık 1920'deki beyannamesi ile Zangezur tümüyle Sovyet Ermenistanı'na verildi. (ARPIİ SSA, f. 276, siy. 3, i. 87: 224-225; Коммунист, 1920, 2 декабря), Zangezur bir bütün olarak Sovyet Ermenistanı'na verildi. 30 Kasım 1920 tarihli kararında genellikle, Nahçıvan meselesine değinilmedi. (ARPIİ SSA, f. 1, s.74, i.124:v.58-59). Böylece, 2 Aralık'ta B. Legran, G. Orconikidze'ye sadece Zangezur'un Ermenistan'ın bünyesine geçmesinin Sovyet Rusya tarafından tanındığını bildirirdi (RDSSTA, f.85, s.14, i.33:v.16). Fakat 30 Kasım kararı ile hazırlanıp, Nerimanov tarafından 1 Aralık'ta ilan edilen bir bildiriye, Zangezur'la birlikte Nahçıvan'ın da Ermenistan'a verilmesi gereği ortaya çıkmıştır ve bu AK (b) P MK'nın 4 ve 30 Kasım tarihli kararları ile çelişiyordu. 1 Aralık'ta Q. Orconikidze B. Leqrana ve Q. Çiçerine çektiği şifreli telgraf da gösteriyordu ki, "*Azerbaycan artık Nahçıvan, Zangezur ve Dağlık Karabağ'ı Sovyet Ermenistanı'na vermiştir.*" (RDSSTA,

f.85, s.14. i.33: v. 12), 2 Aralık'ta o, Lenin ve Stalin'e gönderdiği bildiriye belirtti ki: "Azerbaycan d n artık Nahçıvan, Zangezur ve Dağlık Karabağ'ın Sovyet Ermenistanı'na verildiğini beyan etmiştir." (RDSSTA, f.85, ř.14, i.33: v.20). Orconikidze'nin bu bilgisi Stalin'in emriyle 4 Aralık'ta Pravda gazetesinde yayınlandı (Правда, 1920, 4 декабря). Dilican'da Sovyet yönetimi ilan edildikten sonra Orconikidze'nin Nazaretyan'la direkt hatla konuşma metninde ise o mesele şoyale ifade ediliyordu:

"Bu gün Bakı Sovetinin muhteşem oturumu oldu ve Nerimanov Azerbaycan h k metinin beyannamesini okudu. Orada gösteriliyordu: bundan sonra Sovyet Ermenistan'ı ile Sovyet Azerbaycanı arasında hiçbir sınır yoktur, bu günden itibaren Zangezur ve Nahçıvan kazalarının arazisi Sovyet Ermenistanı'nın bölünmez parçasıdır, Dağlık Karabağ'ın halkına ise kendi kaderini tayin hakkı verildi. Petrol ve gazyağı her iki müttefik cumhuriyetin refahıdır."(RDSSTA, f.85, s.14, i.37:v.1).

Yani, bu metinde konu, Neriman Nerimanov'un açıklamasında olduğu gibi gösteriliyordu. Tabii ki, meseleyi farklı sunmak Moskova'nın, RKP MK Siyasi Bürosu'nun Azerbaycan'a karşı y r tt ğu farklı pozisyonu göstermekte, artık baskı altında çalışmak zorunda kalan N. Nerimanov'un otoritesinin sarsılması, Azerbaycan topraklarının işgali yönünde yeni temellerin atılması idi. Moskova'nın bu görüşünün esas icracısı ise Q. Orconikidze olduğuna ilişkin Almanya'nın Humbolt  niversitesi profesörü Yorq Baberovski yazıyor ki, henüz 1920 yazında Orconikidze'nin baskısıyla Neriman Nerimanov Zangezur, Karabağ ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a katılmasını vaat vermek mecburiyetinde kalmıştı (Баберовски, 2010:237; Hesenli, 2012: 189). Neriman Nerimanov'un beyanatında Zangezur ve Nahçıvan kazalarının arazisinin Sovyet Ermenistanı'nın bir parçası olarak tanınması fikrinin ilanı mevcut tarihi sıkıntıdan ve herhangi bir "dostluk ilişkisi" nden kaynaklansa bile, onun Azerbaycan'la ilgili hem yakın, hem de uzun vadeli siyasi öngörüyle değerlendirildiği yanlıştı. Bu yanlıştan hem Ermeniler hem de onların hamileri faydalandılar.

Bu bir tarafa, merkezin gösterdiği "siyasi serap" bütün çıplaklığı ile ortada idi. Azerbaycan yetkilileri şu veya bu şekilde itirazlarını bildirirdiler, ama sonuç önceden belli idi. Örneğin, Azerbaycan topraklarının parçalandığını gören Behbut Ağa şahtahtinski 1 Mart 1921'de Vladimir Lenin'e telgraf çekerek Nahçıvan, Zangezur, Karabağ, Zaqatala, Borçalı, Qarayazı D z , Dağistan ve Kuzey Kafkasya'nın etnik yapısı ve Müslüman nüfus hakkında bilgi vererek umuyordu ki, bilgiler Azerbaycan'la ilgili kararların verilmesinde adil karar verilmesini az da olsa sağlayacak (Zeynalova, 2004: 37).

Merkezin toprak anlaşmazlıklarını çözme konusundaki tutumunun devam etmesinin nedenlerinden biri, Türk-Azerbaycan yakınlaşmasının önlenmesi ve Ermenistan'ın bu konudaki tutumunun güçlendirilmesi gerekliliğiydi.

3. Sarıkamış Operasyonu ve Gümrü'n n Taşnak Ermenileri'nden temizlenmesi (ıkışı)

28 Eylül 1920'de Türk Ordusu, Kazım Karabekir Paşa'nın önderliğinde Doğu Cephesine bir saldırı başlattı. Sarıkamış bölgesi Ermeni birlikleri tarafından temizlendi ve Ekim sonunda Kars ele geçirildi. 7 Kasım'da Türk birlikleri Gümrü'n  kurtardı ve böylece Ermeniler barış istemeye zorlandılar. Barış görüşmelerinde Türk hükümeti Kazım Karabekir Paşa tarafından ve Ermeni hükümeti A. Hatisyan tarafından temsil edildi. Ermenilerin Rusya ile anlaşmadan karar verebilmesi ile ilgili endişe Rusya'yı da barış görüşmeleri sırasında aracılık etmeye mecbur etmişti. 28 Kasım'da Cicerin, Türk-Ermeni görüşmelerine aracılık etmesi için Budu Mdivani'yi Gümrü'e gönderdi. Ancak Kazım Paşa, Ermenilerin bütün şartları kabul ettiğini ve Sovyet müdahalesine ihtiyaç duymadıklarını belirtti (Yerasimos, 1979:199). Ama Karabekir'in sert tepkisi Türk-Sovyet ilişkilerine bir engel değildi ve Sovyet hükümeti arabuluculuktan vazgeçmedi. 11 Kasım 1920 'de Dışışleri Bakanı (Komiseri) Çiçerin TBMM hükümeti başkanı Mustafa Kemal'e, Doğu Cephesi Komutanı K. Karabekir'e,

Ermenistan Bakanlar Konseyi Başkanı Vratsyana ve Sovyet Rusya'nın Ermenistan'daki temsilcisi B. Leqrana radyo aracılığıyla telgraf gönderdi. Telgrafta deniliyordu ki : "Ermenistan'ın Türkiye ile Ermenistan arasında arabuluculuk talebini Sovyet Rusyası kabul etmiştir ve bu amaçla askeri operasyonların durdurulması için üzerine düşen yükümlülükleri yerine getireceğini bildirir" (Документы внешней политики СССР. т III...,1959:325). Diğer taraftan Sovyet Rusya, Türkiye ile Ermenistan arasındaki barış görüşmelerinin gerçekliği ve Türk-Ermenistan sınırının kesin olarak belirlenmesinden şüphe etmediklerini belirtmiştir (Документы внешней политики СССР. т II...,1958:554-555). Bununla da yetinmeyen Rusya Moskova görüşmeleri sırasında (Mayıs ve Temmuz aylarında Taşnak temsilcileri ile Temmuz ve Ağustos aylarında TBMM heyeti ile) Türk-Ermeni sınırının tanımında etnografik faktörlerin dikkate alınması esas olarak dikkate alınması şartını ileri sürüyordu. (Документы внешней политики СССР. т II..., 1958:726-727). Bunun nedeni, Sovyet Rusya'sının Kafkasta kendi siyasetini gerçekleştirmesine bağlı aktif rol oynamak istemesiydi.

4. Orconikidze'nin Zangezur'u Ermenistan'a verme fikri

Olayların seyri, yani Ermenilerin Eylül 1920'de başlayıp Türk birliklerinin Gümrü'ye gelmesiyle Ermenilerin yenilgisi, Orconikidze'yi Zangezur'un Azerbaycan'ın ayrılmaz ve tartışmasız bir parçası olması fikrinden vazgeçirdi. Türklerin Bakü'ye geri döneceklerinden ve onların planlarına ciddi bir mani olmasından korkan Orconikidze, buna engel olmak için ilk teklif gibi Zangezur'un Ermenistan'a verilmesi fikrini ortaya atar. Bu teklifi derhal Stalin'e gönderdi ve Stalin, 23 Kasım'da Rostov'dan Lenin ile temas kurdu ve ona bu bilgiyi verdi. Stalin Orconikidze'nin bilgisine istinaden, Bakü'nün ana tehdidinin, Türklerin Azerbaycan'la ortak sınır için çaba göstermelerinden ileri geldiğini bildiriyor ve Lenin'e Orconikidze'nin "*Zangezuru Ermenistan'a vermekle Türklerin niyetlerine engel olmak gerekir.*" fikrini desteklediğini savunur. (RFXSA, f.04, s.39, q. 232, i.52987: v.47; Hesenli, 2012). 30 Kasım 1920'de Azerbaycan KP MK Siyasi Bürosu'nun kararıyla Zangezur'un Ermenistan'a verilmesinin perde arkasındaki amacını bu fikir oluşturuyordu.

5. Gümrü Sulh Anlaşması (2 Aralık 1920) ve Feshi

Ermeniler, 27 Kasım'da Sevr Antlaşması'nı tanımadıklarını resmen açıkladılar. Böylece Türk topraklarına taleplerinden vaz geçtiler. Neticede bir hafta süren müzakerelerden sonra Türkiye Taşnak Ermenistan'la savaşa son vererek 2 Aralık 1920 de Gümrü (Aleksandropol) barış anlaşması imzalandı. 18 maddeden oluşan anlaşmayı Türkiye tarafından Doğu Cephesi'ne komutanlık yapan Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Hamit Bey, Erzurum Milletvekili Süleyman Necati Bey ve Ermenistan Cumhuriyeti adına eski başbakan Alexander Hatisyan, eski Maliye Bakanı Avram Gilhandanyan, İçişleri Bakan yardımcısı Stepan Gorganyan imzaladılar. Bu anlaşma Erivan ve Göyçe gölü çevresi hariç, hemen hemen tüm Ermenistan arazisini Türkiye'ye verdi (İskender, 2000:92; Документы внешней политики СССР. т III..., 1959:675). Bu gelişme Sovyet Rusya ve Sovyet Ermenistan'ının paniğini artırdı. Rus temsilcisi Mdivani 3 Aralık'ta Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir'den Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesini istese de red cevabı alır ve bununla da Sovyet Ermenistan'ın Gümrü anlaşmasını tanımadığını ilan eder.

6. Ermenistan'daki Sovyet Cumhuriyeti'ni (2 Aralık 1920) ve Zangezur Kazası'nın Ermeni SSR Topraklarına Girmesini Bildiren RSFSR İle Ermenistan Arasındaki Anlaşma

Azerbaycan yönetiminin, merkezin baskısıyla 1 Aralık' da attığı adım, 2 Aralık 1920 de RSFSR ile Sovyet Ermenistanı arasında imzalanan askeri-siyasi sözleşmenin özel maddeleri ile daha da güçlendirildi.

Öyle ki, 2 Aralık'ta RSFSR'in yetkili temsilcisi Leqran ile Ermenistan Taşnak temsilcileri arasında Ermenistan'da Sovyet Cumhuriyeti ilan edilmesi konusunda imzalanan anlaşmaya göre Sovyet Ermenistanı'nın arazisi belirlendi: Erivan kuberniyası, Zangezur kazasının bir bölümü, Kazak kazasının bir bölümü, Kars vilayeti ve Tiflis bölgesinin bir bölümü (Документы внешней политики СССР. т.IV..., 1960:711). Bu anlaşmayla Şerur-Dereleyez, Nahçıvan, Novobayazid Kaza'sının, eski Erivan kuberniyasının bir bölümü, Zangezur ve Kazak kazasının, geçmiş Yelizavetpol kuberniyasının bir bölümünün Ermenistan arazisine dâhil edilmesi nedeniyle genişletildi.

Bu anlaşmanın 3. maddesinde Rusya Sovyet Hükümeti Erivan kuberniyasının ..., Zangezur kazasının Ermenistan SSR arazisinin dahil olmasını tartışmasız tanıdığı kayıt ediliyordu (Musayev, 1996: 269). Böylece Rusya ile Ermeniler arasında Azerbaycan toprakları etrafında bir sonraki anlaşma bu aşama için sonuçlandırıldı.

Bu nedenle, RSFSR ile ESSR arasında yapılan 3 maddeden oluşan anlaşma bu kararı pekiştirdi: RSFSR, Zangezur kazasını Er.SSR bünyesinde tartışmasız arazi gibi girmesini sağladı. Ancak, son nüfus sayımına göre, Zangezur'da 99.257 Ermeni 123.095 Müslüman yaşamaktaydı (RDSSTA, f.5, s.1, i.2796: v.4). Şüphesiz, bu yapı, Zangezur'un Azerbaycan'da kalması açısından çok önemli bir rol oynadı. Genel olarak, Azerbaycan'ın eski Zangezur kazasının 7674.12 kilometrekare üzerinden yarıdan fazlası, 4424.787 kilometrekare toprak alanı Ermenistan'a verildi (ARDA: f.28, s.1, i.155:v. 19-20). Bölgenin Ermenistan'a geçiş süreci hemen gerçekleşmedi. Durum karmaşık olarak devam ediyordu. Karabağ'da olağanüstü komiser A. Şirvani 1920 16 Aralık'ta Karabağ ve Zangezur köylülerinin genel durumu ve morali ile ilgili (bağlı) yazıyordu ki, "... hiç şüphesiz, tam kesinlik ile söylenebilir, köylüler ne durumlarının iyileşmesi ile ilgili bize inanıyor, ne de Sovyet yönetiminin yardımına güveniyorlar. Köylü bizim dönemimizde bize eskisinden daha çok dayanır ve şaşkındır, yağma edilmiş ve kontrolsüz bırakılmıştır" (ARPII SSA, f. 1, s.1, i. 126:51-52). 1920 yılında Zangezuru Kızıl Ordu birliklerinin 360 milisi sınırlı sayıda patronlarla savunuyordu ve bu noktada onlar sadece iç hizmetin işlevi değil, hem de Ordu işlevini yerine getirmekle hem Taşnak haydutları tarafından, hem de Farsça üzerinden gelen korsanlar tarafından kazanın sınırını muhafaza ediyorlardı (ARDA: f. 27, s. 4, i. 13:61). Merkez ise durumun Ermenilerin lehine değişmesi yönünde çalışmalarını artırmaya devam ediyor; nüfusun, silah ve mühimmat bakımından kendilerini Taşnaklardan koruyamayacaklarını bildiği halde Orduyu Zangezur'da çıkarır. Kızıl Ordu'nun Zangezur'dan çekilmesi durumu daha da kötüleştirir. Mesele ile bağlı Şuşa devrim komitesinin Başkanı Karabağ'ın ve Zangezurun olağanüstü komiseri Şamil Mahmudbeyovun Bakü'ye AK (b) P MK-ne 13 ve 20 Aralık 1920 tarihli çektiği telgrafında "*Kızıl Ordu birliklerinin getmesile yerel ve nüfus kendiliğinden kalıp, eğer merkez gelecekte bu toprakların refahına inanıp, siyasi anlamda Orduyu yüz verstliye aparıbsa, o zaman izin verin gücümüzü kendimiz oluşturalım. Ama bunun için silah ve zamanında ücretler göndermelisiniz. Yeni ordu parçalarının buraya gelmesini istemiyoruz*" (ARDA: f.27, s.4. i.17: v.60) şeklinde bildirilirdi. 24 Aralık tarihli raporunda ise "*4 alandan oluşan Aşağı Zangezur'un temsilcileri Sovyet Azerbaycanı'nın hakimiyeti altında kalması hususunda kendi kesin kararlarını beyan ettiler, eğer bu talep temin olunmazsa, kendilerinin göçe bilecekleri yeni araziler göstermelerini isterler*" (RDSSTA. Orconikidze fondu. F.85, sayı 13, iş177,1-2; RDSSTA, f.85, s.13. i.177: v.2-3) diyordu.

30 Aralık 1920'de Neriman Nerimanov ve Hamit Sultanov'a gönderdiği bildiri de ise Şamil Mahmudbeyov durumun kritik nitelik taşıdığını, Taşnakların sivil halka saldırı tehlikesinin her an beklediğini yazıyor, Karabağ ve Zangezuru beklenmedik saldırılardan korumak için iç güçlerin seferber edilmesine izin istiyor ve bunun mümkün ve gerekli olduğunu rapor ediyordu (ARDA: f.27, s.4. i.17: v.60). 15 Şubat 1921'de Ş. Mahmudbeyov 24 Aralık raporuna ek olarak Neriman Nerimanov, Hamit. Sultanov ve A. Qarayevin adına

gönderdiği iki sayfalık bildiriye Taşnakların daha da azgınlığını, onların “*Dağlık Karabağ’ın aran Karabağ bağlantısını tamamen kesmek için Şuşa kazasının II Varand (Verend) alanında isyan çıkarıp, I Hankendi alanı ile birleşmek*” istediklerini belirtip Karabağ’ın ve Zangezurun Müslüman nüfusunu Ermeni talanlarından korumak için Bakü’den yardım istiyordu. Karabağ ve Zangezur’da Müslüman nüfusunun korunmasını güçlendirmek için bölgede büyük nüfuzu olan Sultan Bey Sultanov imkânlarından istifade etmeyi tavsiye ediyordu. Bunun yegâne yolu ise o, az önce S. Sultanov’un Ermenilerin ısrarıyla hapsedilmiş kardeşi, Karabağ ve Zangezur’un general-valisi olmuş, Azerbaycanlı nüfusun Ermeni talanlarından korunmasında müstesna rol oynamış Xosrov Bey Sultanov’un hapisten tahliye edilmesinde görüyordu. Ş. Mahmudbeyov bilginin sonunda el yazısı ile Xosrov Bey Sultanov’un tahliye olunacağı takdirde onun sadakati ve güvenilirliğine bizzat sorumlu olacağını ve tüm hareketleri için doğrudan sorumluluk taşıyacağını eklemişti. (RDSSTA, f.85, s.13. i.71: v.1-1 (ark))

Şamil Mahmudbeyov’un bu bilgileri 28 Şubat 1921’de Halk Komiserleri Dairesi tarafından Orconikidze’ye gönderildi. Zangezur Kazası’nın, 2 Nisan’da Azerbaycan SSR’sinin idari bölge bölünmesi konusunda kurulan özel komisyon toplantısının görüşülmesinde, komisyon üyesi Şimanovski ve Hajiyev, ikiye bölünmenin aleyhine olduklarını belirtirler. Bu bağlamda, Komisyon değişiklik olmadan eski idari sınırlarda kalmaya karar verir (ARDA: f.28, s.1, i.42: 62-63).

Bütün bu değişikliklerden sonra Azerbaycan SSR, 15 idari bölgeye ayrılmıştır: Ağdaş (eski Arash), Bakü, Gence, Goyçay, Jabrayil, Javanşir, Zagatala, Kazax, Kubadlı (eski Zangezur bölgesi), Kuba, Lankaran, Nuxa, Salyan Javad kazası), Şamaxı, Şuşa (Список населенных мест Азербайджана ..., (1922: 5-89)

Bölgenin Müslüman nüfusu, Ermenistan’ın birleşmesine karşıydı ve bunu sadece Müslüman nüfusa mal etmek yanlış olurdu. Çünkü, 1918 sonbaharında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin egemenliğinin kabulü üzerine, Zangezur Kazasındaki Müslüman nüfus yanında yüzlerce Ermeni de Azerbaycan devlet organlarına müracaat etmişti ki, onları Azerbaycan vatandaşı olarak kabul etsinler ve yakında onlara Azerbaycan Cumhuriyeti pasaportlarını versinler. AKP (b) Siyasi Büro’nun Zangezur’un Ermenistan’a transferi ile ilgili kararı sadece 1921 yılında mümkün oldu. (Hesenli, 2012:188; 38). Ama bu gerçek geçiş değildi. Süreç devam etti. 1921’de Zangezur ve Karabağ’ın olağanüstü komiseri A. Karakazov Zangezur kazasında Kızıl Ordu birliklerinin kazadan çıkarılması sebebinin şöyle izah ediyordu ki, kazanın merkezle ilişkisi tam koparılmış, orada hiçbir araç yoktur, iklim ve coğrafi koşullar orada Taşnak eşkıyalarına karşı mücadelede çok sayıda birlik tutmaya müsaade etmez. Bundan dolayı, Kızıl Ordu birliklerinin kaldırılması mecburiyet teşkil ediyordu (Нифталиев, 2010: 91; АРПİІ SSA, f. 1, s.2, i.1:192-196). Nitekim, söz konusu 30 Kasım kararının uygulanması ve 2 Aralık’ta tamamlanması için merkez tarafından başlatılan politikanın sona ermesinin gerçekleşmesi için atılan adımlar idi. Yani, Moskova Zangezur’u Ermenistan’a vermeyi kararlaştırmıştı. Sovyet Ermenistanı da hevesle kazanın işgal sürecini başlatmaya uğraşıyordu. Öyle ki, A. Karakazov AKP (b) ‘nin III kurultayındaki konuşmasında bildirirdi ki, albay Nijde ve haydutları tarafından 200 köy yıkılmış, Zangezur’da iç savaş ortamında yıllarca mümkün olmayan gerçekleşmiştir (Нифталиев, 2010: 91; АРПİІ SSA, f. 1, s.2, i.1:192-196).

1920 yılının Ekim ayında AK P-nın 2. Kurultayında Zangezur’dan gelen temsilci Tatyana da konuşmasında,

“Bakılı işçilere iyi bilinmektedir ki, Zangezur’un Ermenistan Cumhuriyeti ile Azerbaycan arasında bölünmesi nifak doğuran çatışma belirtisidir. Ermenilerin yayılmacı planlarında iki yıl içinde Azerbaycan’da yaklaşık 200 köy tam olarak imha

edildi: göçmen kitlesi Karabağ'a, Kürdistan'a ve diğerlerine sığındı.” (Коммунист, 1920, 29 октября)

diyordu.

Bazi resmi parti belgeleri, Sovyetler Birliği'nin Zangezür'un ESSR'ye devretmesinin ardından da Azerbaycan'ın kontrolünde olduğunu doğruladı. Örneğin, 1921 yılının başlarında Azerbaycan SSR'in gelecek idari hükümler tasarısının hazırlanması sırasında Zangezür'un inzibatının kurulması ile ilgili bazı teklifler yer alıyor. Kazada yüksek dağlık hisselerin, geçilmez uçurumların olması birimi idare etmeyi zorlaştırdığından, durumun “uyğun” olması amacıyla, “Zangezür 2 kısma bölünmesi Batı bölümü Zangezür kazası, doğu kısmı ise Kürdistan kazası olarak adlandırılması. Nüfusun kompozisyonu Ermeni ve Müslümanların karışımından ibaret olmakla her kazanın mera alanı, mezar, vb. olması.” (10, s.51) teklif ediliyor.

Projeden anlaşılıyor ki, o Zangezürün Ermenistan'a verilmesi hesaplanmıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi projenin Zangezürün 2 kısma bölünmesi ile ilgili Azerbaycan Devrim Komitesi'nin toplantısında (2 Nisan 1921) komisyon üyelerinden Hacıyev, Şımanovski ve başkan Çıkalo bölünmeye karşı itiraz ediyorlar ve Zangezürün eski idari sınırlarının korunmasına karar verilir (ARDA: f.28, s.1, i.42:62).

Aslında, 25 Kasım 1920'de General Nijde, merkezi Gorusda olmak üzere Zangezür'da özerk yönetimin oluşturulmasına rehberlik ediyor ve kaza 4 bölgeye ayrılıyor. Her bir bölge parlamentosuna her bölge için beş aday aday gösterilirdi. Ek olarak, Meclise her şehirden veto hakkı olan 1 veya 2 temsilci gönderildi (ARPIİ SSA, f. 1, s.2, i.1:192-196). 8 Aralık'ta ise o Müslümanları barış içinde yaşamaya çağırıyor ve onların dokunulmazlığını garanti eder (ARDA: f 27, s. 4, i. 20:22). Bu sadece bir resmiyettydi. Örneğin, Az.MİK'e gönderilen bir bildiri gösteriyordu ki, Taşnak olayları sırasında Kürdistan kazasının Mec ve Tanzaver köyleri yıkılmış, nüfusu sefil hayat yaşamaya mecbur olmuştur. Bunun sebebi de Zangezür yönetiminin onları kendi topraklarına bırakmamasıdır. Aynı yılın yazında tartışmayı açıklığa kavuşturmak için düzenlenen komisyon kararı ile Mec ve Tanzaver köyleri Zangezür kazasına verildi. Adı geçen köylerin nüfusunun ve Kürdistan yönetiminin isteği üzerine Komisyon Zangezür idaresine onları kendi köylerine göndermelerini tavsiye etti. Zangezür yönetimi Komisyona onları göndereceğini kuvvetli bir şekilde temin etmesine rağmen, Zangezür'un toprağının azlığını bahane ederek buna uymadı. Onlar ancak 1920 yazında Kızıl Ordu'nun gelişinden sonra, Mec ve Tanzaverli köylerine geri dönebildiler. Bu çok da uzun sürmedi. Aynı yılın Kasım ayında Kızıl Ordu Zangezür'u terk ettiğinde onlar yeniden yurtlarından kovuldu ve Kürdistan'ın dağlık kısmında boş topraklar olmadığı için eski Kubadlı kazasının aran kesimine yerleştirildiler (Dağlık bölge adamları olarak onların aran bölümünde yaşaması durumlarını zorlaştırmaktadır). Bahsedilenler ile ilgili olarak Kürdistan İcra Kurulu Mec ve Tanzaver nüfusunun köylerine dönüşü için Ermenistan MİK karşısında mesele kaldırılmasını rica eder (ARPIİ SSA, f.2502, s. 3, i 9:98). Malesef, başvuru sonuçsuz kalır.

Ermenistan Devrim Komitesi, 21 Ocak 1921'de Zangezür köylülerine başvurusunda Bakü Sovyeti'nin 1 Aralık 1920 yılı beyannamesinin tahrif edilmiş halini ahaliye gösterir:

“Nerimanov yoldaş iki kardeş cumhuriyet- Azerbaycan ve Ermenistan arasında karşılıklı ilişkiler için önem arz eden daha önemli bir adım attı. O bir beyanname ile ilan etti ki, Zangezür, Nahçıvan ve Şerur Ermenistan'ın ayrılmaz parçasıdır ve Dağlık Karabağ'a kendi siyasi durumu ile ilgili karar hakkı verilir. Bu aktla Azerbaycan ve Ermenistan arasında önceki sınır sorunları iptal edilir. Ardıcılıkla da son zamanlarda iki cumhuriyet işçileri arasında oluşan, bir takım askeri operasyonların yapılmasını doğuran nedenler de iptal ediliyor” (Нагорный Карабах в 1918-1923 гг..., 1992).

Ermeni temsilcileri, aslında 1918 Batum toplantısı arifesinde Ermenistanın bağımsız cumhuriyet olarak var olabilmesi için sert Türk talepleri karşısında en azından Azerbaycan topraklarından belli bir arazinin kendilerine siyasi merkez olarak verilmesini çıkış yolu olarak teklif ediyorlardı. Buna karşılık Ermenilerle Müslümanlar arasındaki düşmanlık ortadan kalkacak ve Ermeniler Bakü'de Müslüman nüfusun güvenliğinin sağlanmasından sorumlu olacaklardır (ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-26).

Erivan'ı siyasi merkez olarak Ermenistan'a taviz gitmek zorunda olan Azerbaycan temsilcileri şehri bu şartla vermeye razı olmuşlardı ki, Ermeniler Yelizavetpol kuberniyasının bir bölümüne, yani Karabağ'ın dağlık bölümünde olan iddialarından vazgeçsinler (ARPII SSA, f. 276, siy. 9, iş 1, v. 47). Görüldüğü gibi Sovyetleşme sırasında olaylar bunun tam tersi yönünde ilerliyordu.

Yukarıda belirtildiği gibi, merkezi Zangezur'un Ermenistan'a verilmesinde önemli sebeplerden biri Türklerin yeniden Bakü'ye gelmesi ve Azerbaycan'la bildirilen sınırlara uyum göstermesinin gerçekleşebilmesi idiye, diğeri de Azerbaycan'da yeniden bağımsız iktidarın kurulması ile ilgili Tebriz'den İngilizlerin destek verme ihtimalidir.

Öyle ki, 22 Ocak 1921'de Orconikidze'nin Lenin'e, Trotski'ye ve Stalin'e çektiği telgrafta Kafkasya'da durumun gergin olduğu, Zangezur'da İngilizlerin Tebriz'den desteklediği bağımsız iktidarın kurulması ile ilgili endişesi olduğu bildirilir:

“Taşnaklar Zangezur'da bize karşı bir üs yaratırlar ... eğer Türkleri Ermenistan için 14 yılı sınırlarına ikna bilsek bile, bu durumda bile yine Zangezur'da İngilizlerin Tebriz'den desteklediği ilk üs olacak” (ARPII SSA, f. 1, s. 2, i. 24(a):5).

Sadece Şubat 1921'de taşnakların idareyi ele geçirmesi ve Sovyet hakimiyetini devirmesi, Batı Zangezur'un XI Kızıl Ordu tarafından işgalini hızlandırdı. Mart 1921'de, RKP (b) oturumunda Zengezur'la ilgili karar verilir *“Zangezur, Haziran ayı sonuna kadar kaldırılmalı; acil askeri operasyonlara hazırlığa başlamalı; Zangezur ve kurdistani aynı zamanda iptal etmeli”*(ARDA:f.410, s. 1, i. 98:5).

Şubat isyanı yatıştırıldıktan sonra A.Myasnikov, Sovyet Ermenistanı'nın hem hükümet Başkanı, hem de askeri komiseri görevine atanır. Eğer şimdiye kadar Nijde Kızıl Ordu'ya karşı çarpıştıysa da, artık taraflar arasında görüşmeler onun aracılığıyla yapılıyordu, bu ise Zangezur konusunda Sovyet Rusya'sının kesin şekilde Ermenistan lehine çalıştığını ve temel amacının Zangezur'un Azerbaycan'dan koparılması olduğunu gösterirdi. A.Myasnikov'a göre, bu sürece katılan Taşnak subaylarının çoğunluğu parti üyesi olmayan entelektüellerdir. (Мясников, 1965:395-396). Böylece, 11 Kızıl Ordu komutanı Velikanov'a Ermeni hükümeti tarafından gönderilen resmi bir mektupta, bildirilirdi ki, gelecekteki görüşmeler aşağıdaki gibi yapılacaktır:

“a) Sovyet yönetimine karşı mücadeleye katılan tüm siyasi ve askeri militanlara af çıkarılacak;

b) Zangezur'daki toprak konusu köylüler lehine çözülecektir;

c) burada devrim komitesi oluşturulacak” (Акопян- Эльчибекян:156).

Nihayet, Myasnikov 17 Haziran 1921'de Nijdeye çektiği telgrafta teslim olmayı ve Sovyet Ermenistanı'yla birleşmeyi sunmaktadır. Bununla da, Zangezur'un ve Dağlık Karabağ'ın Sovyet Ermenistan'ının ayrılmaz bir parçası olduğu gösterilmiştir (Коммунист, 1921, 21 июня). Haziran'ın sonunda Kafkas Cephesi, Ermeni silahlı birlikleri tamamen yok etmek için Zangezur'a dört yönde saldırır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Zangezur'un bir kısmı Sultan bey'in hakimiyeti altındaydı. Bu nedenle, emirde onun da birliklerinin imha edilmesi mutlak olarak gösteriliyordu. 16 Temmuz 1921'de, Zangezur tamamen işgal edildi ve Ermenistan'la birleşti (Hesenli, 2012:289-290).

Tabii ki, burada Sovyet Rusya'sının siyasi baskısı, Ararat Cumhuriyeti'nin yayılcı toprak iddiasıyla birlikte Sovyet Azerbaycan'da, Orconikidze başta olmak üzere Türk olmayanların iktidar partisinde görev yapmaları idi.

İki ay sonra, Bakü'de partiyi milliyetçi eğilimlerden temizlemek için merkezden gönderilen temsilciler, Narimanov ve çevresini milliyetçilikle suçladılar. Nerimanov ise: "Eğer Azerbaycan'da çoğunluk Müslüman-komünist milliyetçi havasında olsa idi, inanın ki, Ermenistan Zangezur'u alamazdı". 1922 yılının başlarında Nerimanov'un pişmanlık duygusu ile Lenin'e çektiği telgrafta, "Ermenistan'ın yararına Azerbaycan, kendi topraklarından vazgeçti, oysa, o siyasi düşüncelere göre bunu yapmak olmazdı" (26, v.1) deniliyordu. Son olarak 1921 yılının ikinci yarısında Zangezur'un Ermenistan'a birleştirilmesi gerçekleşti.

Her ne kadar AKP MK siyasi bürosunun 30 Kasım ve Bakü Sovyeti 1 Aralık 1920 yılı beyannamesi ile Zangezur tümüyle Sovyet Ermenistanı'na verilmesi kararlaştırılmışsa da, 1921 yılının Temmuz ayında, sadece batı kısmı Sovyet Ermenistan'ıyla birleştirildi.

1922 yılında ASSC XTK'nın arayışında Dışişleri sekreterliğine eski Zangezur Kazasından Ermenistan'a 405.000 des. arazinin geçtiği bildirilmiştir (ARDA: f.28, s.1, i.155:v. 19-20). Laçın, Kubadlı ve Zangilan Azerbaycan'da kaldı (Hesenov, 2004: 10-11). Diğer taraftan Azerbaycan Devrim Komitesi'nin 19 Mayıs 1921 tarihinde nüfusun Azerbaycan SSR'in Zangezur kazası bölgesinde listeye alınması artık önem taşımıyordu (Декреты Азревкома 1920-1921..., 1989: 485).

Sovyet Ermenistan'ı temsilcileri çeşitli düzeyde zaman -zaman Azerbaycan'ın batı Zangezur'la sınırda yerel yetkililere ESSR-e tabi olması talebiyle konuşma yaptılar.

Bu da durumu daha da kötüleştirdi ve Azerbaycan halkı arasında ciddi bir hoşnutsuzluğa neden oldu.

Aliheyder Garayev'in 23 Temmuz 1921 yılında Neriman Nerimanov ve M.Hüseynov'a raporundan anlaşılmaktadır ki, Sovyet Ermenistanı olağanüstü yetkilisi Ter-Simonyan emrinde Gorusda hem Rus, hem Ermeni, hem de Azerbaycan dilinde Karabağ'ın Dağlık bölümünün Sovyet Ermenistanı'na birleşmesini ilan etmektedir. Ter-Simonyan Qubadlı kazasına kendi yetkilisi Ocaqqulu Musayevi gönderir (ARDA: f. 28, s. 1, i. 127:3). Musayev öncelikle AKP MK tarafından Kubatlı kazasının Minkend alanına gönderilmiş, ama merkezin görevini yerine getirmemiş, orada kazanın Ermenistan'a birleştirilmesi amacıyla farklı tartışmalar yaratmıştı (ARDA: f. 27, s. 4, i. 13: 5-6).

27 Ağustos 1921'de Minkand köyünde, 5 bin Kürt'ün katıldığı mitingde, bölge sakinleri Azerbaycan hükümetine bağlılıklarına yemin ettiler. Gubadli Kaza'sının Ermenistan'a katılırken yerleşebilecekleri başka bölgelerin verilmesini istiyorlar. Musayevin arzusunu ise şaşkınlık olarak kabul ediyorlar (ARPIİSPIHDA: F.1, siy. 2, iş 156:41). Kısa bir zamanda Musayev görev yetkilerini aşması ile suçlanarak tutuklanır (ARPIİSPIHDA: F.1, siy. 2, iş 18: 119).

Ermenistan Komünist Partisi Ermenistan Merkez Komitesi 20 Haziran 1921'de yaptığı bir toplantıda "Zangezur'da gizli çalışmayı güçlendirmek amacıyla oraya yeni işçilerin gönderilmesi konusunda bir karar alır.". Bu kararla Ermenistan hükümetinde İçişleri Komiseri Makinsyan Zangezura olağanüstü müvekkil, Ter-Simonyan ise Zangezur Devrim Komitesinin başkanlığına atanarak Zangezur'a gönderildi. Fakat ZangezurDa protestoların yayılması nedeniyle onlar Ağustos ayının ilk günlerinde Erivan'a dönmek zorunda kaldılar.

Ağustos ayının 7'sinde geçirilen Ermenistan KP MK-nın toplantısında Makinsyan ve Ter-Simonyanın MK'nın rızası olmadan, Yerevan'a dönmek için atanmış görevlerinden ayrılmanın yanlış olduğu kabul edilir ve Ter-Simonyan MK kararı ile 2 aylık Ermenistan KP MK-nın ve HKS-nin temsilcisi olarak, Zangezura müvekkil gibi kabul edilir edilir (RDSSTA, f.64, s.1,i. 105:v.18). Böylece gelecek niyetlerinin hayata geçirmek yönünde karara uygun olarak Zangezur'da gizli iş güçlendirilir.

Aynı zamanda, Ermenistan hükümeti Azerbaycan'ın içişlerine karışmaya devam etti. Bu konuda diğer bir olguda, Zangezur kazasının milis (polis) komutanı 1921 yılının Ağustos ayında Kubatlı kazasının Temur-Muskanlı ilçesinin milis (polis) reisine çektiği telgrafında bölge'ye bağlı olan tüm milislerin listesini alıp acil Görüs'e gitmesini talep ettiği belirtilmiştir. Konuyla ilişkin bilgiler Azerbaycan yönetimine iletilir. 23 Ağustos 1921 tarihli telgrafi ile Azerbaycan tarafı ESSR'ye karşı itirazını ifade etmiş ve ESSR yetkililerinin ASSC arazisi kapsamında müdahalenin kabul edilemez olduğu çağrısında bulunmuştur (AR DA: F. 28, siy. 1, iş 116:87).

Fakat provokasyonlar devam etti. Böylece Şuşa Kaza İcra Kurulu Başkanı Şamil Mahmudbayovun, Ekim 1921'de Zangezur Kazasının özel elçisi Ter-Simonyana gönderilen bir telgrafta gösterilirdi ki

“Şuşa Kaza'sının 5. Pircan Saha İcra Komitesi'nin verdiği bilgiye göre 24 Ekim'den itibaren, ESSR'nin dört atıcı polkun 150 kırmızı muhafize'çisi Xanzavardan (Zangezur) Kubatlı Kaza'sının Hacılar Köyü'ne girmiş, nüfusa kazanın Zangezura birleşmesini göstererek, Gorus Devrim Komitesine tabi olmayı talep etmişler. Percan 5'in Azerbaycan'ın bölünmez bir parçası olduğunu dikkate alırsak, belirtilen bölge Şuşa Kazasını içerir ve Şuşa Kaza'sının iç işlerine bile müdahale, arazinin sınırlandırılması gibi bir girişimdir” (ARPIİSPIHDA: F. 1, siy. 2, iş 59:192).

A. Şirvani'nin 30 Eylül 1922'de ESSR' nin yetkilisi Dovlatova çektiği telgrafında

“ASSC baş milis (polis) idaresinin verilerine göre Zangezur kazasının Kapan bölgesi sınırında Xaladuz ve Dercili toplumu sakinlerine ESSR hakimiyetinin kabul edilmesinin itiraf edilmesi amacıyla baskı yapılır. Bu topluluk Kubatlı Kaza'sının bir parçası olduğundan belli ki, idari olarak o ASSC hükümetine tabidir. Sizin kısmınızda ESSR hükümetinden rica ediyorum ki, sınırda olan iktidara anlatasınız ki, onların çıkışlarına son vermeli ve ayrıca gösterilen toplum sakinlerinin normal yaşam koşullarını bozmasınlar.” (ARPIİSPIHDA: F.1, siy. 74, iş 135)

diye yazıyordu.

Böylece, batı Zangezur Kaza'sının işgalinden sonra bile ESSR idaresi kendi dostları aracılığıyla, doğu Zangezurun Azerbaycan'dan koparılması girişimlerini sürdürmekte idi ve süreç 1992-1993 yıllarında Doğu Zangezurun Ermeniler tarafından işgali ile sonuçlandı. Fakat, merkezin desteğiyle, Azerbaycan'dan ekonomik ve stratejik açıdan önemli olan verimli ve üretken toprakların koparılması, sadece Zangezur ile sınırlı değildi, paralel olarak diğer bölgelere de asılsız iddialar gündeme getirilmiş ve sağlanmıştır. Yani, işgal aslında devam ediyordu. Yeni kurulan Sovyet toplumunda, ulusal kültürler, ulusal diller, vb. Ulusal sorunların çözümünde kalkınma eksiklikleri, ciddi hatalar yapıyordu. Milliyetçi tezahürlere karşı tutarlı bir mücadele yoktur ve bazen buna teşvik ediliyordu. Halkların etnik özellikleri dikkate alınmıyor, kendi geleneksel yerleşim yerlerinden sürülüp, soykırımlara maruz kalıyorlardı. Birçok parti, devlet adamları ve milli aydınlar takip ediliyordu. Doğal olarak, bu faktörler 70 yıl sonra Sovyetler Birliği'nin çöküşünde de rol oynamıştır.

ARŞİV BELGELERİ

ARDA: f.27, s.4. i.17, v.60
ARDA: f 27, s. 4, i. 20
ARDA: f. 28, s. 1, i. 127
ARDA: f.27, s.4, i.17
ARDA: f.27, s.4, i.20
ARDA: f.28, s.1, i.155, v. 19-20
ARDA: f. 27, s. 4, i. 13
ARDA: f. 28, s. 1, i. 11
ARDA: f. 28, s. 1, i. 155
ARDA: f.28, s.1, i.42
ARDA:f.410, s. 1, i. 98
ARDA: F. 28, siy. 1, i. 116
ARPIİ SSA, f. 276, s. 3, i. 87
ARPIİ SSA, f. 1, s.1, i.1
ARPIİ SSA, f. 1, s.1, i. 126
ARPIİ SSA, f. 1, s.2, i.1.
ARPIİ SSA, f. 1, s.74, i.124, v.58-59
ARPIİ SSA, f. 1, s. 1, i. 24, v. 51-52.
ARPIİ SSA, f. 1, s. 2, i. 24(a)).
ARPIİ SSA, f.1, s.1, i.22, v.20
ARPIİ SSA, f.2502, s. 3, i 9. s.98
ARPIİ SSA, f. 276, s. 9, iş 1, v. 47
ARPIİSPİHDA: F. 1, s. 2, i. 59
ARPIİSPİHDA: F. 1, s. 1, i. 14.
ARPIİSPİHDA: F. 1, s. 1, i. 22.
ARPIİSPİHDA: F.1, s. 2, i. 156
ARPIİSPİHDA : F.1, s. 2, i. 18
ARPIİSPİHDA: F. 1, s. 2, i. 5
ARPIİSPİHDA: F.1, s. 74, i. 135
ARPIİSPİHDA F1, s.1,iş 22
ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-26
RDSSTA, f.5, s.1, i.1220, v.1
RDSSTA, f.5, s.1, i.2796, v.4
RDSSTA, f.85, s.13. i.177. v.2-3
RDSSTA, f.85, s.13. i.71. v.1-1 (arx.)
RDSSTA, f.85, s.14, i.37. v.1
RDSSTA, f.85, s.14, i.37. v.1
RDSSTA, f.85, s.14. i.33, v.12
RDSSTA, f.85, s.14, i.33, v.16
RDSSTA, f.85, ş.14, i.33, v.20
RDSSTA, f.64, s.1,i. 105, v18
RFXSA, f.04, s.39, q. 232, i.52987, v.47
RDSSTA, f.64, s.1, i.1, v.30 arx.
RDSSTA. Orconikidze fondu. F.85, s. 13, i.177

KAYNAKLAR

HESENLİ, Cemil. (2012). Sovet dövründe Azərbaycanın Xarici

- Siyaseti (1920-1939). Bakı: Adiloğlu.
- HESENOV, V.S. (2004). Azərbaycan hemkarlar ittifaqı inzibati-amirlik rejimi dövründə (XX s. 20-30-cu illəri). Bakı: Elm.
- İSKENDER, Yılmaz (2000). Gümrü Antlaşması, AKDÜYK Atatürk Ataştırma Merkezi Yayınları, Ankara
- MUSAYEV, İsmayıl. (1996). Azərbaycanın Naxçıvan və Zengezur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyaseti (1917-1921-ci illər). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti.
- NERİMANOV, Neriman (1992). Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Staline məktub). Bakı: Azərneşr.
- ZEYNALOVA, T.M. (2004). Azərbaycanda Milli dövlət quruculuğu tarixindən (1920-1930-cu illər). Bakı: Elm.
- DEKMEJIAN R.H. (1968) Soviet-Turkish Relations and Politics in the Armenian SSR // Soviet Studies, Vol. 19, No. 4
- YERASIMOS, Stefanos. 1979, Türk- Sovyet İlişkileri. Gözlem Yayınları, İstanbul.
- АКОПЯН, Аршавир- ЭЛЬЧИБЕКЯН, Амбарцум (1955). Очерки истории Советской Армении. Ереван: Айпетрат.
- БАБЕРОВСКИ, Йорг (2010). Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе. М.: РОССПЭН.
- ГАЛОЯН, Галуст (1977). Октябрьская революция и возрождение народов Закавказья. М.: Мысль.
- Декреты Азревкома 1920-1921. Сборник документов (1989). Баку: Азернешр.
- Документы внешней политики СССР. т. II (1 января 1919 г. - 30 июня 1920 г. (1958). М.: Госполитиздат
- Документы внешней политики СССР. Т. III (1 июля 1920 г. - 18 марта 1921 г.) (1959). М.: Госполитиздат.
- Документы внешней политики СССР. т. IV (19 марта 1921 г. - 31 декабря 1921 г.) (1960). М.: Госполитиздат.
- Из истории гражданской войны в СССР (1961). Сборник документов и материалов. В 3-х т. т. III (февраль 1920-октябрь 1922). М.: Советская Россия.
- К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918-1925 (1989). Документы и материалы. Баку: Азернешр.
- Коммунист, 1920, 2 декабря
- Коммунист, 1921, 21 июня
- Коммунист, 1920, 2 декабря
- МЯСНИКОВ, А.Ф. (1965). Избранные произведения. Ереван: Айастан.
- Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.: Сборник документов и материалов /Отв. реп. В.А.Микаэлян. Ереван: АН Армении, 1992; <http://www.arsakhworld.com>
- НИФТАЛИЕВ, Илгар. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века). (2010). Баку: Изд. Tehsil
- Образование СССР. Сборник документов. 1917-1924 / (1949). Под ред. Э.Б. Генкиной. М., Л.: Академия наук СССР.
- Правда, 1920, 4 декабря

Проект мирного договора между РСФСР и Республикой Арменией // Армянский вестник, 2002, №1-2 / <http://www.hayastan.ru>

Список населенных мест Азербайджана (по материалам сельскохозяйственной переписи 1917 и 1921гг.) (1922). Баку: Издание Наркомпрод комиссия по продналогу.

MAKALEDE KULLANILAN KISALTMALAR

ARPIİSPİHDA-Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdaresinin Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkatı Dövlət Arxivi

ARPIİ SSA -Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdaresinin Siyasi Sənədlər Arxivi

AR DA -Azərbaycan Respublikası Milli Dövlət Arxivi

RDSSTA- Rusya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivi

EKP MK- Ermenistan Kommunist Partiyası Merkezi Komitesi

AKP MK – Azərbaycan Komünist Partiyası Merkezi Komitesi

RKP MK- Rusya Komünist Partiyası Merkezi Komitesi

RSFSR- Rusya Sovyet Federativ Sosialist Respublikası

ESSR- Ermenistan Sovet Sosialist Respublikası